IJCRT.ORG ISSN : 2320-2882

INTERNATIONAL JOURNAL OF CREATIVE RESEARCH THOUGHTS (IJCRT)

An International Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

વિવિધ શાસ્ત્રોમાં પુંસવન સંસ્કાર અને તેની વર્તમાન સમયમાં આવશ્યકતા

ડો.જય ઉમેશભાઈ ઓઝા

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ચિલ્ડ્રન્સ રિસર્ચ યુનિવર્સિટી, ગાંધીનગર

Abstract: ગર્ભાધાન પછી દોઢ મહિના સુધીની અવસ્થાને કલલ અવસ્થા કહે છે. આ અવસ્થાને અવ્યક્તાવસ્થા પણ કહે છે. આ સમયે ગર્ભના લૈંગિક લક્ષણ અવ્યક્ત હોય છે. આ અવસ્થા દરમ્યાન ‘પુસંવન’ કે ‘સ્ત્રી’ જે કોઈ પ્રક્રિયા કરવાની હોય તે કરીને ઈચ્છિત સંતાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એવો આયુર્વેદના આર્ષદ્રષ્ટા ઋષિઓનો મત છે. પ્રાચીનકાળના જ નહીં, અર્વાચીન સમયના કેટલાય પતિ-પત્ની એનાથી લાભાન્વિત થયાં છે.

પુંસવન સંસ્કારનો મુખ્ય ધ્યેય માતાનું ધ્યાન તેના ગર્ભમાં ઉછરી રહેલા બાળકના શારીરિક વિકાસ તરફ દોરવાનું છે. તેથી જ આ સંસ્કાર ગર્ભધારણ પછી કરવામાં આવે છે જ્યારે તે પુષ્ટિ થાય છે કે ગર્ભાવસ્થા સ્થિર છે. આ નિર્ધારણ ગર્ભધાનના બીજા કે ત્રીજા મહિનામાં થાય છે. ગર્ભવતી થયા પછી, ગર્ભસ્થ બાળક માટે બે પ્રકારના જોખમો હોઈ શકે છે. એક ખતરો એ છે કે માતાની બેદરકારીને કારણે ગર્ભ પડી શકે છે, બીજો ખતરો એ છે કે ગર્ભ નબળો રહી શકે છે, પરંતુ સ્વાસ્થ્યના નિયમોનું પાલન ન કરવાને કારણે બાળકનું શરીર યોગ્ય રીતે વિકાસ પામી શકતું નથી અને મજબૂત બની શકતું નથી. આ તમામ બાબતોને ધ્યાનમાં રાખીને માતા-પિતાએ જાણવું જરૂરી છે કે :- ગર્ભપાત ટાળવા માટે શું સાવચેતી રાખવી જોઈએ, બાળકના યોગ્ય શારીરિક વિકાસ માટે માતાએ કઈ દવાઓ લેવી જોઈએ, પુષ્ટિ માટે શું ખાવું જોઈએ, પુંસવન સંસ્કાર ક્યારે કરવા જોઈએ?

***Index Terms* – *ગર્ભાધાન*, પુંસવન સંસ્કાર, *શાસ્ત્રો*, શારીરિક વિકાસ**

પુંસવન સંસ્કારનો મુખ્ય હેતુ ગર્ભમાં રહેલા બાળકની રક્ષા કરવાનો છે, તેથી જ આ સમયે આવા પગલાં લેવાનો આદેશ આપવામાં આવ્યો છે. જેના કારણે ગર્ભાશયનો ક્ષય થતો અટકે છે. **આશ્વાલયન ગૃહ્યસૂત્ર**માં જણાવ્યા મુજબ ગર્ભાવસ્થાના બીજા કે ત્રીજા મહિનામાં વટવૃક્ષની જટા અથવા તેના પાંદડા લઈ સ્ત્રીના જમણા નસકોરાથી સૂંઘાડો. અને બીજી કોઈ દવા એટલે કે ગિલોય અથવા બ્રાહ્મી ખવડાવો. સંસ્કારવિધિમાં વટવૃક્ષ અને ગિલોયનો ઉલ્લેખ છે, જે **સુશ્રુત સંહિતા, સૂત્ર સ્થાન-38** અધ્યાયમાં પણ જોવા મળે છે. તેનો અર્થ એ નથી કે ગર્ભાશયને સ્થિર રાખવાની ઔષધિ વડના ઝાડ અને ગિલોય સુધી જ મર્યાદિત રહી છે. કુશળ વૈધની સલાહ લઈને ગર્ભાવસ્થાને સ્થિર રાખવા માટે પતિ-પત્ની કોઈપણ ઔષધિનો ઉપયોગ કરી શકે છે. આશય માત્ર એટલો જ છે કે જ્યારે તે ગર્ભ ધારણ થવાનું નક્કી થઈ જાય, ત્યારે પતિ-પત્નીની ફરજ છે કે તે તેના શારીરિક શરીરને સ્થિર રાખવા માટે દરેક રીતે પ્રયાસ કરે.

સુશ્રુત સંહિતામાં આ હેતુ માટે ન્યગ્રોધની ભલામણ જોવા મળે છે. ન્યગ્રોધનો અર્થ છે - 'વટ-વૃક્ષ'. વડ માટે લખ્યું છે કે તે અલ્સર માટે ફાયદાકારક છે, તૂટેલાને જોડે છે, રક્ત-પિત્તનાશક છે, સ્ત્રીની યોનિના દોષોને દૂર કરે છે, ગર્ભને પુષ્ટિ આપે છે. ગીલોય તાવ વિરોધી છે, પિત્ત, કફ, ખંજવાળ, મંદાગ્નિ, ઉલટી, બળતરા, કબજિયાત દૂર કરે છે. પ્રેગ્નન્સીમાં આવતી તમામ તકલીફો માટે ગિલોય એક ઔષધિ છે. સગર્ભાવસ્થા દરમિયાન ગર્ભને સુરક્ષિત રાખવા માટે નીચેના ઉપાયોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, જેનો ઉલ્લેખ ભિષગરત્ન શ્રી અત્રિદેવે તેમના પુસ્તક 'સંસ્કારવિધિ વિમર્શ'માં કર્યો છે –

(૧) લક્ષ્મણા, વડ (વટ-વૃક્ષ, ન્યગ્રોધ) કૂંપળ, સહદેવી (પીળા ફૂલની દાંડી) અને વિશ્વદેવા (ગંગેરન) આમાંથી કોઈપણ એકને દૂધમાં બારીક પીસીને તેનો રસ પીસીને સંતાન ઈચ્છતી સ્ત્રીના જમણા નસકોરામાં ત્રણ કે ચાર ટીપાં નાખો, તે બહાર ન નીકળી જાય. આ વાત સુશ્રુત દ્વારા શરિરસ્થાનમાં કહી છે:

"लब्धगर्भायाश्च एतेषु अहःसु लक्ष्मणा वट शुंगा सहदेवी विश्वदेवा नामान्यतमं क्षीरेण अभिघुत्य त्रींश्चतुरो वा विन्दून् दद्यात् दक्षिणे नासापुटे पुत्रकामायै न च तत् निष्ठीवेत्। "- २ अध्याय, शारीरस्थान, सुश्रुत ।

(૨) તેવી જ રીતે સફેદ કરેણના મૂળને પીસીને તેનો રસ નાકમાં નાખવો.

(3) કમળના પાન, નીલકમલના પાન, વડના કૂંપળ - અનુપાન લો.

(૪) શાલી-ધાન્યને પીસીને પિંડ બનાવીને રાંધવા. રાંધતી વખતે જે વરાળ નીકળે છે તેને સૂંઘવી અને તેને નીચોવ્યા બાદ તેનું પાણી રૂ વડે નાકમાં નાખો.

- **પુંસવન સંસ્કારનો અર્થ:**

પુંસવન સંસ્કારના બે અર્થ થઈ શકે છે. એક અર્થ એ છે કે માતા-પિતા ઈચ્છે છે કે જે બાળક જન્મે છે તે દીકરી નહીં પણ દીકરો હોવો જોઈએ, બીજો અર્થ એ છે કે બાળક દીકરો હોય કે દીકરી હોય પણ 'પુરુષત્વ' હોવું જોઈએ. 'પુરુષત્વ'નો અર્થ થાય છે પૌરુષયુક્ત, હુષ્ટપુષ્ટ, બળવાન. ઋષિ દયાનંદે 'સંસ્કારવિધિ'માં 'પુંસવન' જેનો અર્થ કર્યો છે 'સંતાન પુરુષત્વ એટલે કે વીર્યનો લાભ પ્રાપ્ત કરે. વૈદિક સંસ્કૃતિમાં, પુત્ર અને પુત્રીની સામાજિક સ્થિતિ વચ્ચે કોઈ તફાવત નથી - તેથી 'પુંસવન' એટલે પૌરુષયુક્ત સંતાન કહેવું યોગ્ય છે.

પુંસવન સંસ્કાર કરવાનો સમય:

પુંસવનનો અર્થ પુત્ર હોય કે પૌરુષયુક્ત, બળવાન સંતાન હોય. કોઈ પણ સંજોગોમાં, પુંસવન સંસ્કાર ત્યારે થવો જોઈએ જ્યારે ગર્ભધારણની સ્થિતિ નિશ્ચિત હોય.

"लब्धगर्भायाश्च एतेषु अहःसु लक्ष्मणा वट शुंगा सहदेवी विश्वदेवा नामान्यतमं क्षीरेण अभिघुट्य त्रींश्चतुरो वा विन्दून् दद्यात् दक्षिणे नासापुटे पुत्रकामायै न च तत् निष्ठीवेत्। "-सुश्रुत शारीरस्थान, २ अध्याय ।

लब्धगर्भा चैनां विदित्वा प्राक् व्यक्तीभावात् गर्भस्य पुष्ये पुंसवनादि प्रयुंजीत । એટલે કે, જ્યારે ખાતરી થાય કે ગર્ભાવસ્થા સ્થિર થઈ ગઈ છે. છે. ગર્ભાવસ્થાની સ્થિતિના સંકેતો પ્રગટ થવા લાગ્યા છે, પછી પુષ્ય નક્ષત્રમાં પુંસવન સંસ્કાર કરો.

पीत्वा तंदुलतोयेन तंदुळयस्य जटाऋतौ ।
तद्गर्भा च या नारी स्थिरगर्भा प्रजायते ।।

તાંદળજાની ભાજીનાં મૂળીયાં ઋતુ સમયે ચોખાના ઓસામણમાં વાટીને પીએ તો જે સ્ત્રીનો ગર્ભ બીજે, ત્રીજે અગર ચોથે માસે સ્ત્રવી જતા હોય તો બંધ થઈ ગર્ભ સ્થિર થાય છે.

પુંસવન સંસ્કાર વિધિ:

अमीमश्वत्थ आरुदस्तत्र पुंसर्वनं कृतम् ।
तद्वै पुत्रस्य वेदन तत्त्रिध्वा भरामसि ॥ १ ॥
पुंसि वै रेतों भवति तत्त्रियामनुषिच्यते ।
द्वै पुत्रस्य वेदनं तत्प्रजापतिरब्रवीत् ॥ २ ॥
प्रजापतिरनुमतिः सिनो वन्यचीक्लृपत् ।
स्त्रैषयमन्यत्र दधात्पुमैमु दधादह ॥ ३ ॥-अथर्व० कां० ६ सू० ११

જેમ પ્રાણ અને અપાન, અશ્વિનૌ પૃથ્વી તથા આકાશ, અગ્નિ તથા વાયુ પુરુષગુણયુક્ત છે; તેમજ તારા ઉદરમાં પુરુષરૂપ ગર્ભ થયો અને તેનુ તું યથાવત્ સંરક્ષણ કર.

હે સ્ત્રી ! જઠરાગ્નિ, વાયુ, સૂર્ય એ જેવા પુરુષગુણયુક્ત છે, તેવો પુત્ર તને પ્રાપ્ત થાઓ તથા તેના પછી પણ તેવા જ પુત્રો ઉત્પન્ન થાઓ.

જેમ શમી વૃક્ષ પર પીંપળો આરૂઢ થાય છે, તેમ શમી સ્થાનીય સ્ત્રી અને અશ્વત્થ (પીંપળો) સ્થાની પુરુષ, એ બંનેના સમાગમપૂર્વક ગર્ભ સ્થિતિ કરીને પુંસવન–પુરુષત્વનો લાભ લેવાય છે. આમાં વિપરીતતા થયાથી નથી થતો. પુત્રની પ્રાપ્તિના આ જ ઉપાય છે; માટે વીર્ય સેચનદ્વારા ગર્ભનુ ધારણ-પોષણ અમે કરીએ છીએ.

પુરુષમાં વીર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેને સ્ત્રીમાં સેચન કરે છે. આ જ ઉપાય પુત્ર પ્રાપ્તિનો છે, અને પરમાત્માએ સર્વેને ઉપદેશ કરેલો છે. તે પ્રજાપતિ-પરમાત્મા સર્વવિદ્યા તથા ધર્મનો ઉપદેષ્ટા છે, પ્રેમાદિ ઉત્તમ વ્યવહારો વડે જે સૌકુમાર્યાદિ ગુણયુક્ત અથવા ઉત્તમ કેશયુક્ત સ્ત્રી ગર્ભાધારણમાં સમર્થ હાય છે. તેમાંજ પુરુષ ગર્ભસ્થાપન કરે છે; કારણ કે સંસારમાં પરમાત્માએ સંતાનોત્પત્તિનો નિયમ નક્કી કર્યો છે કે ક્ષેત્રરૂપ સ્ત્રી અને બીજરૂપ પુરુષના સંયોગથી જ સંતાનોત્પત્તિ થાય. સ્ત્રી સિવાય અન્યત્ર મનુષ્યોત્પત્તિ ન થાય તે સાધારણ નિયમ છે. માટે સ્ત્રી અને પુરુષ વીર્યની ખરાબર રક્ષા કરીને ઉત્તમ ગર્ભને સ્થાપવો, અને તેની રક્ષા કરવી.

આ મંત્રોનો અભિપ્રાય એ જ છે કે પુરુષે વીર્યવાન થવું જોઇએ.

આશ્વલાયન ગૃહ્યસૂત્ર;

अथास्ये मंडळागारच्छायायां दक्षिणस्यां नासिका- यामजितामोपर्धी नस्तः करोति || १ ||

प्रजावज्जीवपुत्राभ्यां हैके ॥ २ ॥ આશ્વા. ગૃહયસૂત્ર, અધ્યાય ૧,ખંડ ૧૩, સૂત્ર-૫-૬

अथ पुंसवनं पुरा स्यन्दत इति मासे द्वितीये तृतीये वा ।। १ ।। પારસ્કર. ગૃહ્યસૂત્ર,કાંડ ૧-૧૪

ગર્ભવતી સ્ત્રીને ઘરની છાયામાં બેસાડીને દુર્વાના રસને તેના જમણા નાકમાં ગર્ભની સ્થિરતાને માટે સુઘાડવો અને તે વખતે प्रजावज्जीव० ઈત્યાદિ મંત્રો વડે પરમાત્માની સ્તુતિ કરવી.

ગર્ભસ્થાપન પછી બીજા અગર ત્રીજા માસમાં પુંસવન સંસ્કાર કરવા. આજ પ્રમાણે **ગોભીલીય** તથા **શૌનક ગૃહયસૂત્ર**માં પણ જણાવેલ છે.

ओ३म् आ ते गर्भो योनिमेतु पुमान् बाण इवेषुधिम् ।

आ वीरो जायतां पुत्रस्ते दशमास्यः स्वाहा ॥ १ ॥ અથર્વ. કાંડ ૩,સૂ.૨૩,મંત્ર ૨,- આશ્વા. ગૃહયસૂત્ર, અધ્યાય ૧,ખંડ ૧૩, સૂત્ર-૬

ओ३म् अग्निरेतु प्रथमो देवतानां सोऽस्यै प्रजां- मुञ्चतु मृत्युपाशात् ।

तदयं राजा वरुणोऽनुमन्यतां यथेयं स्त्री पौत्रमधं न रोदात् स्वाहा || २ || આશ્વા. ગૃહયસૂત્ર, અધ્યાય ૧,ખંડ ૧૩, સૂત્ર-૬

હે સ્ત્રી ! તારામાં પુત્રરૂપી ગર્ભ સ્થિર થાઓ. જેવી રીતે બાણ પોતાના ભાથામાં સ્થિર થાય છે, તેવી રીતે તારા ઉદરમાં ગર્ભ નિવાસ કરો, અને દશ માસ જ્યારે પૂરા થાય ત્યારે શુરવીરતાદિ ગુણયુક્ત થઈને જન્મે. તમારો પુત્ર વીર હોવો જોઈએ, નિર્બળ ન હોવો જોઈએ. સંતાન કાયર નહીં પણ વીર હોવા જોઈએ, એવો વૈદિક વિચાર વૈદિક સંસ્કૃતિમાં એટલો ઊંડો ઉતર્યો હતો કે પંજાબીમાં પણ બહેન તેના ભાઈને 'વીરા' કહે છે.

આ મંત્રમાં દેશના રાજાને 'વરુણ' કહ્યા છે. 'વરુણ'નો અર્થ છે - જેને પસંદ કરવામાં આવ્યો છે, જેને બધાએ મળીને પસંદ કર્યો છે. આવા રાજાનું કર્તવ્ય છે કે તે લોકોના કલ્યાણ માટે તમામ પ્રયાસો કરે, દેશમાં કોઈ પણ સ્ત્રીને સગર્ભાવસ્થામાં સંસાધનોના અભાવે ગર્ભપાત ન થાય કે દસ મહિના પહેલા જન્મ ન થાય તે જોવાનું રહે. 'અગ્નિ' શબ્દના ઉપયોગનો અર્થ એ છે કે દેશમાં ઠંડીથી કોઈનું મૃત્યુ ન થવું જોઈએ.

ओ३म् यत्ते सुमीमे हृदये हितवन्तः प्रजापतौ ।

मन्येऽहं मां तद्विद्वांसं माहं पौत्रमधं नियाम्॥-આશ્વા. ગૃહયસૂત્ર, અધ્યાય ૧,ખંડ ૧૩, સૂત્ર-૭

હે સૌંદર્યાદિ ગુણયુક્તે! તારા હૃદયમાં હિતાદિ ગુણવાળા પુત્રો સ્થિર થાઓ.પ્રજાપતિ પરમાત્મા ઉપર પ્રીતિ રાખનારા પુત્રો ઉત્પન્ન થાઓ. હે સ્ત્રી, પરમાત્માનો ઉપદેશ છે કે એવા પુત્રો વડે આપણે સદા સુખી થઈએ અને પુત્રો વિના આપણે કદિ દુઃખી ન થઈએ.

ગર્ભાવસ્થાના બીજા કે ત્રીજા મહિનામાં વટવૃક્ષની જટા અથવા તેના પાંદડા લઈ સ્ત્રીના જમણા નસકોરાથી સૂંઘાડો. પછી પતિએ નીચેના બે મંત્રનો પાઠ કરવો -

ओ३म् हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पति- रेक आसीत् ।

स दाधार पृथि द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ - મંત્ર ૪, અધ્યાય ૩૧, યજુર્વેદ

પુંસવન સંસ્કાર એ ઉત્પત્તિનો સંસ્કાર છે, તેથી આ મંત્રમાં પૃથ્વીલોકની ઉત્પત્તિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.સંતાનુત્પતિમાં સૌપ્રથમ ગર્ભ થાય છે, તેથી સૃષ્ટિના ગર્ભનું વર્ણન કરતી વખતે એવું કહેવાય છે કે કોઈ સમયે આ પૃથ્વી ગર્ભવતી હતી કારણ કે સૂર્ય હિરણ્યમય છે, તેથી સૃષ્ટિનો જે આદિ ગર્ભ હતો તે હિરણ્યમય હતો.આ ગર્ભના ઉત્પાદનમાં પતિ-પત્ની છે. તેથી પતિનો ઉલ્લેખ કરતાં મંત્રમાં કહેવાયું છે કે તે એક પતિ (સૂર્ય) પરમાત્મા હતા,જેના ગર્ભથી સંતાન થયું તેનું રૂપ પૃથ્વી અને ધ્યુલોક હતું. તેવા પાલનહાર પતિને વંદન છે.

ओ३म् अद्भ्यः सम्भृतः पृथिव्यै रसाच्च विश्वकर्मण समवर्त्तताग्रे ।

तस्य त्वष्टा विदधद्रुपमेति तन्मर्त्यस्य देव - त्वमाजानमग्रे ।।-મંત્ર ૧૭, અધ્યાય ૩૧, યજુર્વેદ,-૧,૧૪,૨,પારસ્કરગૃહ્યસૂત્ર

ગર્ભાવસ્થા દરમિયાન, ગર્ભ પાણીથી ઘેરાયેલો હોય છે અને જે રસ શરીરને પોષણ આપે છે, તેનો કોઈ ચોક્કસ આકાર હોતો નથી. ઉત્ક્રાંતિવાદીઓ કહે છે કે તે વિવિધ સ્વરૂપોમાંથી પસાર થાય છે. આ બધું એ જ 'ત્વષ્ટા' કરે છે. સૌ પ્રથમ, તે આ નશ્વર ગર્ભને માનવયોનિમાં મૂકે છે જેથી તે મનુષ્યમાંથી ભગવાન બને. તે તેના કર્મો અનુસાર જે બનવાનું છે તે બની જાય છે.

ओ३म् सुपर्णोऽसि गरुत्मस्त्रिवृत्ते शिरो गायत्रं चक्षु बृहद्रथन्तरे पक्षौ ।

स्तोम आत्मा छन्दस्यमानि यजं षि नाम ।

साम ते तन्वोमदेव्यं यज्ञायज्ञियं पुच्छं धिष्ण्या शफाः ।

सुपर्णोऽसि गुरुत्मान्दवं गच्छ स्वः पत ।।-મંત્ર ૪, અધ્યાય ૧૨, યજુર્વેદ,-૧,૧૪,૫,પારસ્કર ગૃહયસૂત્ર

ઉપરના મંત્રમાં બાળકનો જન્મ એક સુંદર પક્ષીથી કરવામાં આવે છે, જેનું માથું, પાંખો, અંગો બધુ જ સુંદર અને સ્વસ્થ હોય છે, જે જન્મ લીધા પછી યુવાનીમાં પૃથ્વી પરથી ઉડીને આકાશમાં ઉડે છે. આ રીતે, દરેક ઘરમાં એવા બાળકને જન્મ આપવો જોઈએ, જે આ પૃથ્વી પર જન્મીને અમર, દિવ્ય જીવન તરફ ઉડી જશે. ભૌતિક જીવન આધ્યાત્મિક જીવનના મોક્ષ માટે છે – એ જ આ મંત્રનો આશય છે. આકાશમાં ઉડતા પક્ષીઓ સાથે. સરખામણી કરતી વખતે, એવું પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે જીવન ત્રણ માર્ગો દ્વારા જીવે છે - જ્ઞાનનો માર્ગ, ક્રિયા

માર્ગ અને ઉપાસનાનો માર્ગ. મનોવિજ્ઞાનમાં મનના ત્રણ સ્વરૂપ માનવામાં આવે છે - 'જાણવું', 'સંવેદના' (લાગણી) અને 'ક્રિયા' (વિલ) આ ત્રણેયનો આપણા દરેક કાર્યમાં સમાવેશ થાય છે. આપણને કાંટો વાગ્યો - એ જાણીને કે કાંટો આપણને વાગ્યો છે - એ 'જ્ઞાન' છે; જ્યારે કાંટો વાગે ત્યારે પીડા અનુભવવી એ 'સંવેદના' છે; આ પછી, કાંટો કાઢવાનો પ્રયાસ એ 'ક્રિયા' છે. આમ, જ્ઞાન,સંવેદના અને ક્રિયા એકસાથે જીવનનો માર્ગ મોકળો કરે છે.